

نوع مقاله: پژوهشی

شماره صفحه ۱۹-۳۴

سبک‌شناسی منطقه‌ای کوفی شرقی: بررسی صفات قلم کوفی در قرآن اصفهان (محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی)

مهدی صحراگرد

دکترای تاریخ تطبیقی- تحلیلی هنر اسلامی، گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد،

مشهد، ایران

Email: m.sahragard@mshdiau.ac.ir

چکیده

قلم کوفی شرقی صورت دگرگون شده کوفی اولیه بود که از سده چهارم تا هفتم هجری در شرق جهان اسلام به سبک‌هایی گوناگون درآمد. آثار پرشمار به‌جامانده به این قلم از رواج چشمگیرش در کتابت قرآن حکایت می‌کند. با وجود اهمیت کوفی شرقی در تاریخ خوشنویسی ایران، تحقیقات محدودی درباره انواع سبک‌های کتابت صورت گرفته است. به نظر می‌رسد از علل محدود ماندن این تحقیقات، عدم بازتاب اطلاعاتی درباره این قلم در متون درجه اول و همچنین نبود اطلاع کافی از کاتبان و تاریخ کتابت بسیاری از نسخه‌ها باشد، اما در حال حاضر در کتابخانه آستان قدس رضوی نسخه‌ای نگهداری می‌شود که معلوم بودن تاریخ و محل کتابت در شناخت محل گسترش یکی از سبک‌های کوفی شرقی یاری می‌رساند. این اطلاعات راهی به سبک‌شناسی منطقه‌ای این قلم می‌گشاید. این نسخه، سه پاره از قرآنی چهارده‌پاره است که در ۳۲۷ق در اصفهان کتابت و پیرو نام واقفش در بین نسخه‌شناسان کتابخانه آستان قدس رضوی به قرآن کشواد بن املاس مشهور است. شباهت سبک کتابت این نسخه به چند نسخه بدون رقم دیگر نشان می‌دهد این سبک در سده چهارم رواجی گسترده داشته است. در این پژوهش ضمن معرفی مختصر نسخه و بررسی ویژگی‌های خط کوفی شرقی آن، پنج نمونه مشابه نیز معرفی می‌شود. در نتیجه بررسی خط این نسخه‌ها و ارزیابی روند تطور این سبک خلاصه صفات این سبک را می‌توان چنین برشمرد: سبکی بر پایه اشکال مستدیر، اتصال حروف عمدتاً بر پایه شکلی «v» مانند، ارتفاع کوتاه در حروف عمودی و عدم استفاده از حروف کشیده به جز در پایان سطور. با توجه به اینکه از محل کتابت نسخه محوری این سبک اطلاع داریم می‌توان این سبک را به مرکز ایران، به‌ویژه اصفهان، منسوب کرد و آن را «سبک اصفهانی» نامید.

کلیدواژه‌ها: خوشنویسی، کوفی شرقی، سبک عباسی، قرآن‌نگاری، اصفهان، کشواد بن املاس،

سبک‌شناسی

مقدمه

خوشنویسی اسلامی در سده‌های نخست در دو جریان اصلی رشد کرد: جریان رسمی که بر پایه اصول و قواعدی مشخص عمدتاً در کتابت قرآن و کتیبه‌ها کاربرد داشت و وجه هنرمندانه و زیبایی خوشنویسی را با حرکات مستقیم و دقیق قلم عیان می‌کرد. دیگر کاربرد غیررسمی که عموماً در امور دیوانی و روزمره کاربرد داشت و با حرکات مدور و آزاد قلم همراه بود. کتابت قرآن از همان آغاز در حیطه جریان نخست بود و چنان‌که منابع متقدم (ابن‌ندیم، ۱۳۵۰: ۹) و تحقیقات معاصر نشان می‌دهد اقلام حجازی (مکی / مدنی) نخستین مرحله شکل‌گیری آن را تشکیل می‌داد (Deroche, ۱۹۹۲: ۱۲). قلم کوفی، صورت تکامل یافته اقلام حجازی، مهم‌ترین قلم کتابت قرآن در سه سده نخست هجری، بود، اما از آغاز سده چهارم دو جریان عمده در قرآن‌نگاری پدید آمد: جریان نخست صورت قاعده‌مند شده برخی از اقلام جریان دوم، یا اقلام دیوانی، بود که به کوشش ابن‌مقله شیرازی و سلسله شاگردان او قاعده‌مند شد. دیگری صورت تکامل یافته کوفی است که به کوفی شرقی و غربی مشهور شده است. کوفی شرقی که در برخی ویژگی‌ها اعم از تنوع ضخامت قلم، ارتفاع زیاد عرض سطر، نزدیک شدن حروف مجاور و قطع عمودی نسخه‌ها از کوفی اولیه متمایز می‌شود، در سده‌های چهارم تا هفتم هجری در ایران رواج داشت و طی این زمان، تنوعی بسیار یافت. به سبب این تنوع و نبود اطلاع از این قلم در منابع درجه اول، محققان کوفی شرقی را با نام‌هایی مختلف اعم از کوفی دوره تکامل، پیرآموز، شکسته مستدیر، کوفی شیوه ایرانی، نیم-کوفی، و اخیراً سبک عباسی نوین خوانده‌اند. باین‌حال در پژوهش حاضر پیرو محققان مسلمانی چون ناجی زین‌الدین (۱۹۸۱م) و حبیب‌الله فضایی (۱۳۶۲ش) و نسخه‌شناسانی همچون آرتور جی. آربری (۱۹۶۷م) و مارتین لینگز (۱۹۷۶م) کوفی شرقی خوانده می‌شود.

با وجود تنوع کوفی تاکنون هیچ‌یک از محققانی که آن را با نگاهی منطقه‌ای ارزیابی کرده‌اند به طبقه‌بندی‌هایی خردتر دست نیافته‌اند و در نتیجه سبک‌های مختلف آن طبقه‌بندی و تاریخ‌گذاری نشده است. به علاوه هیچ اظهارنظری درباره مکان گسترش سبک‌های فرعی آن در مناطق ایران عرضه نشده است. به همین سبب آنچه از این قلم در فهرست‌های نسخ خطی و منابع بیان می‌شود صرفاً در حد انتساب به شرق جهان اسلام در فاصله سده چهارم تا هفتم باقی مانده است. این در حالی است که اطلاعات پراکنده و نکات ظریفی در لابه‌لای قرآن‌های کوفی شرقی هست که می‌تواند جزئیات بیشتری را از سبک‌های فرعی و زیرشاخه‌های این قلم آشکار کند. یکی از این نسخه‌ها، قرآنی است که به سال ۳۲۷ق در اصفهان کتابت شده و شخصی گمنام به نام کشواد بن املاس، بر حرم امام رضا(ع) وقف کرده است. کوفی شرقی متن این نسخه سرنخی مهم در شناخت یکی از سبک‌های منطقه‌ای است. به علاوه شباهت خط این نسخه به چند نسخه دیگر شاهدی بر رواج گسترده این سبک در سده چهارم است. بدین منظور در این نوشتار ضمن معرفی مختصر این نسخه و ارزیابی شباهت خط آن به نسخه‌های دیگر، هدف شناخت ویژگی‌های سبک قرآن اصفهان در کوفی شرقی است و در این راستا به پرسش‌های زیر پاسخ داده می‌شود:

۱. ویژگی‌های نسخه‌شناسانه قرآن کشواد بن املاس چیست؟
۲. خط متن و سر سوره‌های این نسخه به کدام نسخه‌های دیگر شباهت دارد و چه نکاتی از آن‌ها استخراج می‌شود؟
۳. ویژگی‌های مستخرج از آثار مشابه با قرآن ۳۲۷ق در کوفی شرقی چیست؟

پیشینه پژوهش

درباره سبک‌شناسی منطقه‌ای کوفی شرقی به‌طور مستقل تحقیق نشده است. مرتبط‌ترین اثر در این حوزه تحقیقات فرانسوا دروش است که یک‌بار در حین بررسی قرآن‌های کتابخانه ملی پاریس (۱۹۸۳م) و یک بار در خلال معرفی نسخه‌های مجموعه خلیلی (۱۹۹۲م) انجام گرفت. او در تحقیق نخست انواع شیوه‌های کوفی شرقی را به سه سبک طبقه‌بندی کرد و آن‌ها را NS. I، NS. II و NS. III نامید (Deroche, ۱۹۸۳)، اما در کتاب سبک عباسی مربوط به نسخ قرآن مجموعه خلیلی آن‌ها را صرفاً در دو سبک NS. I و NS. III بررسی کرد (Deroche, ۱۹۹۲). او در تحقیق اخیر تأکید می‌کند به سبب پراکندگی آثار و نبود شواهد متقن بهتر است درباره محل گسترش این سبک‌ها حدس و گمانی عرضه نشود. از این‌رو، تحقیق او صرفاً متکی به سبک‌شناسی خط نسخه‌ها است و به‌هیچ‌وجه رویکرد منطقه‌ای ندارد. اثر مربوط دیگر در این حوزه رساله دکترای علیا کرامی با عنوان قرآن‌های شرق جهان اسلام از سده چهارم تا ششم^۷ در دانشگاه ادینبرا است. او در این تحقیق با رویکردی نسخه‌شناسانه می‌کوشد زبان بصری حاکم بر نسخ قرآنی ایران در این دوره تاریخی را بشناسد. از این‌رو آن‌ها را در طبقه‌بندی‌ای مکانی و سیاسی جای داده و از سبک‌های غزنوی، غوری و میانه جهان اسلام (غرب ایران و میان‌رودان) سخن می‌گوید. البته در این میان هیچ نکته‌ای از سبک قرآن اصفهان بیان نشده و ضمناً رویکرد او بیشتر معطوف به ویژگی‌های عمومی نسخه‌ها اعم از تذهیب، خصوصیات کلی خط و قطع و جنبه‌های تاریخی نسخه است. از این‌رو نسخه‌های کوفی شرقی و اقلام شش‌گانه را در کنار یکدیگر ارزیابی کرده است و درباره ویژگی‌های سبک‌شناسانه کوفی شرقی اطلاعاتی عمومی و کلی عرضه کرده است. نگارنده نیز در مقاله‌ای با عنوان نسخه‌ای کهن از تفسیر حدادی: مدخلی بر شناخت خوشنویسی و تذهیب عصر غزنویان ضمن بررسی نسخه‌ای از تفسیر ابونصر حدادی که در ۴۸۴ق برای ابراهیم بن مسعود غزنوی (متوفی ۴۹۲ق) تهیه شده بود، به ویژگی‌های سبک‌شناسانه خط تفسیر حدادی به منزله نمونه‌ای درخشان از سبک خراسانی کوفی شرقی پرداخته است که مقایسه نتیجه آن تحقیق با قرآن اصفهان می‌تواند در شناخت دقیق‌تر این سبک یاری رساند. دیگر تحقیقات مربوط است به کاتالوگ‌هایی که قرآن‌های موردنظر این نوشتار را فهرست کرده‌اند: حبیب‌الله فضایی نخستین محقق است که در اطلس خط از قرآن کشواد بن املاس به منزله یکی کهن‌ترین قرآن‌های کوفی شرقی یاد کرده است. همچنین در شاهکارهای هنر در آستان قدس رضوی: قرآن‌های نفیس از آغاز تا پایان سده نهم، معرفی یک‌صفحه‌ای از این نسخه عرضه شده است، اما اطلاعات نسخه‌شناسانه و تحلیل تاریخی در بر ندارد. همچنین نگارنده در مقاله‌ای مستقل ویژگی‌های نسخه‌شناسانه اثر را به طور کامل بررسی کرده اما به اهمیت آن به منزله اثر محوری در شناخت سبک اصفهانی در کنار نسخه‌های مشابه نپرداخته است (Sahragard, forthcoming) از این‌رو، پژوهش حاضر هم به سبب رویکرد منطقه‌ای و هم بررسی و معرفی نسخه‌های این سبک تازه و بی‌سابقه است.

معرفی نسخه

قرآن موردبحث در اندازه ۱۱×۹ س.م بر کاغذی کرم‌رنگ کتابت شده است و هر صفحه آن یازده سطر دارد. در حال حاضر صرفاً سه پاره از این قرآن باقی مانده که به شماره‌های ۱۳، ۳۰ (آیه ۱ الفاتحه (۱) تا ۲۷۲ البقره (۲))، ۳۰۱۴ (آیه ۱ الطلاق (۶۵) تا پایان قرآن) و ۳۰۱۵ (آیه ۱۰۵ کهف (۱۸) تا ۵۵ مؤمنون (۲۳)) در کتابخانه آستان قدس رضوی فهرست شده است. بدین ترتیب هر جلد حاوی

اندکی بیش از دو جزو است در نتیجه ظاهراً این قرآن در اصل چهارده‌پاره بوده که در حال حاضر پاره نخست، هشتم و چهاردهم آن در دست است.

از کاتب نسخه اطلاعی نداریم زیرا صفحات پایانی این سه پاره بدون رقم است و صفحه نخست، حاوی یادداشت آغازین که احتمالاً نام واقف و شاید کاتب در آن ضبط بوده، افتاده و فقط بخشی از پایان وقف‌نامه به همراه دو صفحه حاوی عدّ الّای قرآن به‌جامانده است. آنچه در سه صفحه نخست خوانده می‌شود چنین است: «|| علی نفسی وعلیهم بیعه وهبته | فمن غیر او بدل فقد با باثمه | والله حسیبه و اشهدت | الله بذلک علی نفسی وکفی | بالله شهیدا وکتب باصبهان | فی شهر رمضان سنه سبع | وعشرین وثلثمایه || عدد سور القرآن مائه واربع عشره سوره وا | یاته سته الف ومائتان | وسته وثلثون ایه وکلا | مه سبعة سبعون الفا || واربعمائه وسبع | وثلثون کلمه وحروفه | ثلثمائه الف حرف | وثلثه وعشرون الفا | وخمسه عشره حرفا ||» (ش ۳۰۱۳ برگ ۱-۲-۳)

در پایان صفحه نخست محل کتابت، اصفهان و تاریخ کتابت، ۳۲۷ق، درج شده است. بدین ترتیب این نسخه را باید کهن‌ترین قرآن کاغذی تاریخ‌دار جهان اسلام به شمار آورد. پیش از این محققان، قرآن علی بن شاذان رازی (استانبول، کتابخانه دانشگاه استانبول، ش A. ۶۷۵۸) را کهن‌ترین قرآن کاغذی می‌شناختند (بلر و بلوم، ۱۳۸۶: ۴۹). به‌علاوه بر پایه فهرست فرانسوا دروش از قرآن‌های کهن این قرآن کهن‌ترین قرآنی است که محل کتابتش درج شده است.^۸

تصویر ۱ و ۲: صفحات آغازین نسخه به قلم کوفی اولیه حاوی بخش پایانی وقف‌نامه، تاریخ کتابت و عدّ الّای. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۰۱۳، برگ ۱-۲، (مأخذ: آرشیو مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی)

کلمات آغازین به‌جامانده بخشی از یک وقف‌نامه است اما بر اثر افتادگی برگ نخست نمی‌توان فهمید واقف چه کسی بوده است. البته در آغاز پارهٔ هشتم نام فردی گمنام، کشواد بن املاس، در مقام واقف بدین‌صورت درج شده است: «وقفه کشواد بن املاس علی مشهد الرضا بطوس الیه السلام | کتبه بيمينه» (تصویر ۳). واقف را نمی‌شناسیم. فقط می‌دانیم نام کشواد بن ایلاس سروجی، در معالم‌العلماء در ذیل شاعران اهل بیت آمده (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۸۹: ۱۴۹) و اگر اختلاف اندک «املاس» و «ایلاس» را ضبط نادرست نسخه‌های معالم‌العلماء تلقی کنیم ممکن است واقف این نسخه باشد.

عبارت «کتبه بيمينه» در این وقف‌نامه مختصر به معنای «به دست راست کتابت کرد» تلمیحی است به عبارت «أصحابُ المِیْمَنَةِ» برگرفته از برخی آیات قرآن (مثلاً آیه ۸ سورهٔ واقعه) که گواهی می‌دهد نامهٔ عمل خوبان در روز جزا به دست راستشان داده خواهد شد و شاید چنین بنماید که این عبارت گواه کتابت نسخه به دست کشواد بن املاس است، اما یادداشت آغاز پارهٔ چهاردهم این احتمال را رد می‌کند (تصویر ۴). این یادداشت که بر روی برگ نخست به قلم رقاع تحریری کتابت شده چنین است:

«وقفه کشواد بن املاس علی مشهد | مولای الامام علی بن موسی الرضا | الیه سلام الله مسلم بن الحسین بن حسوله | المشهدی بطوس لایع علیه و لاهبه | و لا یستخرج المشهد تقبل الله و کتبه بيمينه» (ش ۳۰۱۴، برگ ۱ ر)

تصویر ۴: وقف‌نامهٔ قرآن اصفهان بر روی برگ نخست پارهٔ چهاردهم حاوی نام مسلم بن حسین حسوله، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۰۱۴، برگ ۱ (مأخذ: آرشیو مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی)

تصویر ۳: وقف‌نامهٔ قرآن اصفهان بر روی برگ نخست پارهٔ هشتم حاوی نام کشواد بن املاس، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۰۱۵، برگ ۱ ر (مأخذ: آرشیو مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی)

در این یادداشت نام «مسلم بن حسین حسوله» آمده که به نظر می‌رسد واسطهٔ وقف قرآن بوده است و عبارت «کتبه بيمينه» در آن تکرار شده است که ظاهراً مرجع ضمیر «ه» در این عبارت مسلم بن حسین است. در نتیجه با توجه به تفاوت مرجع ضمیر «ه»، عبارت «کتبه بيمينه» صرفاً به متن

وقف‌نامه بر می‌گردد نه متن قرآن.

مسلم بن حسین بن حسوله را نمی‌شناسیم، اما می‌دانیم خاندان شیعه حسوله همدانی از دبیران دستگاه آل بویه، غزنوی و سلجوقی در سده چهارم و پنجم هجری جایگاه سیاسی و فرهنگی ویژه‌ای داشته‌اند. معروف‌ترین عضو این خاندان ابوالعلاء محمد بن علی بن حسن بن حسوله (متوفی ۴۵۰ق) است که در نزد احمد بن فارس (د ۳۹۰ق) و صاحب بن عبّاد در ری رشد کرد (کتبی، ۱۹۶۷: ۴۳۰/۳). او ملقب به «الوزیر صفی‌الضرّین»، بود زیرا مدتی در دستگاه آل بویه و غزنویان و در اواخر عمر در دستگاه سلجوقیان وزارت کرد (ابن‌فندق، ۱۳۱۷، ۱/۲۲۹-۲۲۸). همچنین پدر او ابوالقاسم علی بن حسن بن حسوله نیز از کاتبان دستگاه صاحب بن عبّاد (د ۳۷۴ق)، وزیر آل بویه، در کتابت و بلاغت استاد بود (توحیدی، ۱۹۳۹: ۴۶/۱). ابوالقاسم علی نیز خود به سال ۴۲۱ق واسطه وقف قرآنی بر حرم امام رضا(ع) (کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۰۰۴) شده بود. این قرآن سی‌پاره را ابوالبرکات حسینی، کاتب دیوان ری در دوره آل بویه، کتابت و وقف کرد (گلچین‌معانی، ۱۳۴۷: ۳۶؛ ساکت، ۱۳۹۶: ۱۸۲-۱۸۱).

بدین ترتیب به نظر می‌رسد مسلم پسر عموی ابوالعلاء محمد و همعصر او بوده است. با توجه به اینکه وفات ابوالعلاء را ۴۵۰ق یا اندکی پیش از آن ضبط کرده‌اند (کتبی، ۱۹۶۷: ۴۳۰/۳؛ صفدی، ۱۳۸۹: ۱۳۲/۴) پس وقف این نسخه بر حرم امام رضا(ع) نیز در سده پنجم صورت گرفته است. در نتیجه زمان حدودی وقف قرآن اصفهان دست کم یک‌صد سال متاخر بر زمان کتابتش است و این گمان مفقود شدن برگ نخست نسخه در زمان وقف مجدد را توجیه می‌کند.

خط

در قرآن اصفهان دو دست‌خط به‌کاررفته است: یکی خط یادداشت آغازین و سرسوره‌ها که به کوفی اولیه زرین‌محرر. سبک کوفی اولیه این نسخه که تقریباً با سبک گروه D.Va و D.Vc در طبقه‌بندی فرانسوا دروش شباهت دارد. در نتیجه با توجه به مشخص بودن محل کتابت این قرآن می‌توان درباره محل گسترش سبک‌های دروش حدس‌هایی زد. دست‌خط دیگر خط متن قرآن به کوفی شرقی در سطحی به ابعاد ۷/۴ × ۵/۶ س.م است. عرض قلم در بیشترین ضخامت این دست‌خط حدود ۰/۷۵ م.م و ارتفاع سطر برابر با ارتفاع «الف» در حدود ۴/۳ م.م است. این خط به رغم اندازه کوچکش، دقیق، استلیزه‌شده

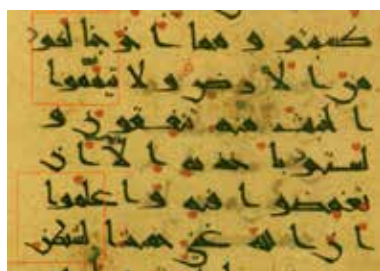
و قاعده‌مند است. در این خط «الف» مفرد با دنباله‌ای افقی همراه با طره‌ای ظریف، «ج» با یک حرکت مورب ضخیم، «ط» با دو خط موازی روی هم و دسته مورب با سر برگشته، «ع» با دهانه‌ای باز و مورب، «م» با دنباله رها شده نازک، «ن» و «ی» با کاسه نسبتاً گرد مرسل کتابت شده است. از دیگر ویژگی‌های این سبک اتصال «V»

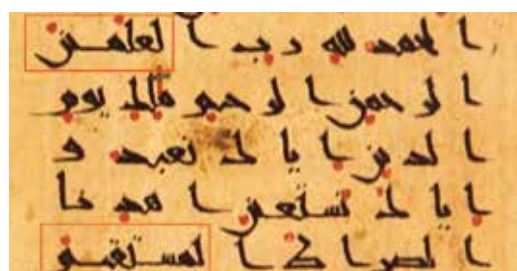
تصویر ۵: کوفی شرقی در متن قرآن اصفهان، صفحه افتتاح همان نسخه، ش ۳۰۱۳، برگ ۲پ

شکل حروف است که از دو دنباله مورب بیرون آمده از حروف مجاور تشکیل شده است. این اتصال عموماً نازک است (تصویر ۵).

یکی از خصوصیات مهم این دست‌خط فاصله زیاد حروف در کلمات است. این ویژگی که بیشتر در قرآن‌های کوفی اولیه دیده می‌شود موجب دوپاره شدن کلمات در آخر سطر می‌شود. با این حال در قرآن اصفهان اگرچه فاصله حروف هر کلمه زیاد است هر سطر با کلمه‌ای کامل به پایان رسیده است. کاتب برای این امر به دو روش عمل کرده است: یکی کشیده نوشتن حروف در کلمات پایان سطور برای تکمیل مسطر که نمونه‌اش سطور دوم و ششم صفحه نخست پاره یکم است که در صورت کشیده «العلمین»، «المستقیم» و «علیهم» به چشم می‌خورد (تصویر ۶). تمهید دیگر کاتب برای دوپاره نشدن کلمات فشرده نوشتن کلمات پایان سطور است که نمونه‌اش در بسیاری از صفحات دیگر نسخه دیده می‌شود. (مثلاً در تصویر ۷).

تصویر ۷: فشرده نوشتن سطور در پایان سطر برای جلوگیری از قطع کلمات، همان نسخه، شماره برگ نامعلوم.

تصویر ۶: فاصله‌گذاری بیش از حد و کشیده نوشتن کلمات پایان سطر برای جلوگیری از قطع کلمات، همان نسخه، برگ ۲

گفتنی است برخی از حروف نقطه‌دار، نقطه‌گذاری نشده و درج حرکات نیز عموماً برای حروف پایانی کلمات انجام شده است؛ حروفی که در زبان عربی نقش کلمه در جمله را مشخص می‌کند. حرکات با نقطه‌های گرد شنجرفی به شیوه ابوالاسود صورت گرفته است. در شیوه ابوالاسود که نخستین شیوه حرکت‌گذاری قرآن است حرکات با نقطه‌های رنگی گرد در اطراف حروف درج می‌شد (قلقشندی، ۱۳۸۳: ۱۵۷/۳). به علاوه این قرآن علائم فصل آیات ندارد و فقط نشانی برای هر ده آیه به صورت یک گل گرد طلایی نسبتاً درشت در پایان آیات مضرب ده درج شده است.

نمونه‌های مشابه

در حال حاضر شماری نسخه قرآنی در دست است که خطشان شباهت چشمگیری به قرآن اصفهان دارد. در برخی از این نسخه‌ها علاوه بر قلم کوفی شرقی به کاررفته در متن نسخه‌ها، قلم کوفی اولیه با خصوصیات مشابه با قرآن اصفهان نیز به کاررفته و این امر حاکی از رواج سبک‌های یادشده در سده چهارم در مرکز ایران است. این نسخه‌ها به اعتبار درجه شباهت و تقدم تاریخی به این شرح است:

نمونه ۱: تک‌برگ پوستی

محل نگهداری: تهران: مجموعه نادر مطلبی کاشانی، ش ۱

متن: آیاتی از البقره (۲: ۱-۱۳)

یک برگ ناقص؛ اندازه: ۱۳/۷ × ۹/۸ س.م؛ اندازه مسطر: ۶/۵ × ۹؛ چهارده سطر

تصویر ۸: تک‌برگ پوستی به سبک اصفهانی (مطلبی و جعفریان، ۱۳۹۲: ۱۴)

نام کاتب و تاریخ: ندارد

این تک‌برگ پوستی آسیب‌دیده حاوی آیاتی از سوره بقره (۲: ۱-۱۳) است که همراه با چند برگ پراکنده دیگر اخیراً از درون حفره‌هایی از دیوار بناهای کهن یزد به دست آمده و پس از مرمت تصویرشان منتشر شده است (مطلبی و جعفریان، ۱۳۹۲: نمونه ۱). در خط این تک‌برگ چهارده سطر دقیقاً همان اشکال خط قرآن اصفهان، البته با ظرافت کمتر، دیده می‌شود. به علاوه اصول دیگر خط اعم از تناسبات و شیوه اتصال حروف کاملاً منطبق بر قواعدی است که در قرآن اصفهان به کار رفته است. استفاده از پوست و ظرافت کمتر خط مانند شکل خام «ح» در «الرحمن» و سر «ع» می‌تواند گواه تقدم تاریخی تولید این نسخه باشد که مرحله ابتدایی این سبک در کوفی شرقی را به نمایش می‌گذارد (تصویر ۸). البته سر «ع» در این نسخه زاویه دار است که با شکل مدور این حرف در قرآن اصفهان تفاوت دارد (نک: جدول ۱). گفتنی است همانند قرآن اصفهان برخی حروف این نسخه نقطه‌گذاری نشده و صرفاً حروف آخر کلمات با نقطه‌های قرمز گرد حرکت‌گذاری شده است. به علاوه این نسخه نیز همانند قرآن اصفهان نسخه نشان فصل آیات نداشته است.

نمونه ۲: قرآن جامع ناقص

محل نگهداری: لندن: مجموعه خلیلی، ش QUR ۴۳۰

۱۶۶ برگ؛ اندازه: ۶ × ۷/۳ س.م؛ اندازه مسطر: ۱/۴ × ۵/۴ س.م؛ سی سطر

نام کاتب و تاریخ کتابت: ندارد

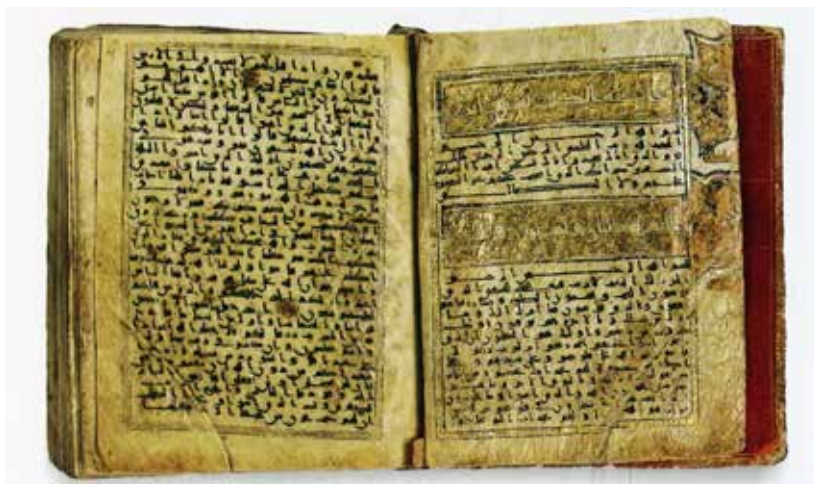
این قرآن جامع ناقص که قطعی بسیار کوچک دارد سی سطر در هر صفحه با ظرافتی چشمگیر به کار رفته است. (تصویر ۹). کاسه «ن» و «س» دقیقاً مانند قرآن اصفهان با حرکتی مدور به طرف پایین و سپس با حرکتی مرسل به طرف بالا کتابت شده است. همچنین شکل «ع»، «ک»، «ص» و «ی» معکوس در هر دو نسخه یکسان است. ویژگی‌های بنیادین کتابت به ویژه نسبت ارتفاع حروف عمودی به حروف دیگر، فاصله کلمات و ترکیب سطر و ساختار و شیوه کتابت سر سوره‌ها نیز در هر دو نسخه تقریباً یکسان است. به این موارد شباهت بسیار زیاد عناصر تذهیب این صفحات را نیز می‌توان افزود. استفاده از کوفی اولیه در کتابت عناوین و سر سوره‌ها و همچنین کتابت عدلای در آغاز نسخه به همراه سبک یکسان خط در هر این دو اثر حاکی از پیروی آفرینندگان این دو نسخه از سنت‌های یکسان کتاب‌پردازی است که احتمالاً در اصفهان و مرکز ایران رواج داشته است. گفتنی است این نسخه تماماً بدون نقطه است و مانند قرآن اصفهان حرکات به ندرت درج شده است. همچنین هیچ نشانی برای فصل آیات درج نشده و صرفاً هر ده آیه با یک گل‌درشت در میان سطور مشخص شده است.

نمونه ۳: دو برگ از یک قرآن

محل نگهداری: واشنگتن: موزه فریر و سکلر، ش ۱۰، ۱۹۸۸

متن: آیاتی از دو سوره الشعرا (۲۶: ۸۱-۱۱۴) و الفرقان (۲۵: ۱۴-۲۹)

۲ برگ؛ اندازه: ۳ × ۱۹/۱۶ س.م؛ اندازه مسطر: ۳ × ۱۲/۸ × ۱۶ س.م؛ شانزده سطر

تصویر ۹: دو صفحه از قرآنی کوچک‌اندازه به سبک اصفهانی، لندن: مجموعه خلیلی، ش (Deroche, 1992: 153) ۴۳۰ QUR

این برگ‌ها برخلاف دیگر قرآن‌های یادشده، اندازه‌ای نسبتاً بزرگ دارد، اما با وجود بزرگی، خطش به لحاظ میزان دور و سطح همان ویژگی‌های قرآن‌های یادشده را به نمایش می‌گذارد. شکل حروف تماماً با قرآن اصفهان یکسان است و با توجه به تعداد سطور به نظر می‌رسد این نسخه نیز مانند قرآن اصفهان در قالب یک قرآن رباعه (چندپاره) بوده است، اما درباره تعداد جلد‌هایش هیچ حدسی نمی‌توان زد. گفتنی است مشابه قرآن اصفهان نقطه حروف به رنگ سیاه و اعراب با نقطه‌های قرمز گرد درج شده است و علائم تشدید و مد به رنگ آبی احتمالاً افزوده متأخر است. تفاوت این نسخه با دیگر آثار درج فصل آیات با دوایری زرین و درج نشان ده آیه در حاشیه به شکل شمس‌های کوچک است (تصویر ۱۰).

نمونه ۴: یک‌پاره از یک قرآن پوستی ده‌پاره

محل نگهداری: مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۰۱۵

متن: المائده (۵: ۸۲) تا الانفال (۸: ۴۱)

تصویر ۱۰: دو برگ از قرآنی پراکنده به سبک اصفهانی، واشنگتن: موزه فریر و سکلر، ش (Lawton and lentz, 1998: 138)) ۱۹۸۸،۱۰

۱۳۶ برگ؛ اندازه: ۱۸×۱۳ س.م؛ اندازه مسطر: ۹×۱۲؛ نه سطر
خط متن این نسخه صورت پیشرفته‌تر و دقیق‌تری از سه نمونه پیشین را به نمایش می‌گذارد.
در این نسخه بدون رقم و تاریخ کلمات با اندازه‌های درشت‌تر و با دقتی بیشتر از نمونه‌های پیشین
کتابت شده و حرکت قلم بسیار روان و جسورانه است. در عین حال خط این نمونه بیشتر از دیگر
نمونه‌ها به خط قرآن اصفهان شباهت دارد. مثلاً سر «ع» در اینجا دو شکل دارد: یکی مانند قرآن
اصفهان مدور است و دیگری مانند نمونه ۱ و ۵ زاویه‌دار است. همچنین شکل «ه» و دنباله «م»
کاملاً مطابق با هندسه به‌کاررفته در قرآن اصفهان است. گفتنی است شباهت زیادی میان اجزای
تذهیب این نسخه با قرآن اصفهان نیز وجود دارد از جمله شکل یکسان نقوش زنجیره در صفحات
آغاز و پایان و شکل ابرک در حاشیه صفحات آغازین هر دو نسخه (تصویر ۱۱). گفتنی است همانند
قرآن اصفهان نقطه حروف با استفاده از نقطه‌های بیضی سیاه و اعراب با نقطه‌های گرد شنجرفی
کتابت شده است. همچنین این نسخه نیز نشان فصل آیات ندارد ولی نشان پنج‌آیه با شکلی پیاپی
زرین و ده‌آیه با گلی گرد حاوی شماره آیات در میان سطور نقش بسته است.

نمونه ۵: پاره ششم و هفتم از قرآنی پوستی ده‌پاره

محل نگهداری: مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۰۱۱ و ۳۰۱۲
متن: کهف (۱۸: ۷۲) تا الفرقان (۲۵: ۲۲) و الفرقان (۲۵: ۲۳) تا الاحزاب (۳۳: ۳۰)
۹۸ برگ؛ اندازه: ۱۹×۱۳ س.م؛ اندازه مسطر: ۵/۱۱×۷ س.م؛ هفت سطر

تصویر ۱۱. صفحه‌ای از یک قرآن به سبک اصفهانی. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۰۱۵. شماره برگ نامعلوم (مأخذ: آرشیو مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی).

کاتب: عباس بن محمد قزوینی، واقف: ابوالفتح بن ابی سعد بن ابی القاسم سمان الرازی
این نسخه تنها قرآن سبک اصفهان است که نام کاتب و مذهبش را می‌دانیم. البته اطلاعی از
شرح حال این کاتب در دست نیست اما مطابق وقف‌نامه درج‌شده به قلم تعلیق سیاه روی برگ
نخست، واقفش مشخص است. او، ابوالفتح سمان، ممکن است پسر ابوسعید یا ابوسعید سمان رازی،
راوی حدیث (متوفی ۲۴۵ق) باشد (هدایت، ۱۳۷۳: ۱۰۴). در این صورت این نسخه در نیمه‌های سده
پنجم هجری بر حرم امام رضا(ع) وقف شده است.

این قرآن برخلاف دیگر آثار سبک اصفهانی در قطع افقی تهیه‌شده و مانند نمونه یک پوستی

است. این دو ویژگی که مخصوص قرآن‌های کوفی اولیه است از پای‌بندی کاتب به سنت‌های اولیه قرآن‌نگاری حکایت می‌کند. هرچند کاتب را نمی‌شناسیم، کیفیت خوب خط و استفاده مفرد از زر در تذهیب از مهارت و راق و جایگاه پرنفوذ حامی آن حکایت می‌کند. خط این نسخه که با ظرافت و دقت کتابت شده در اکثر حروف بر پایه هندسه خط قرآن اصفهان است. البته در اینجا حرکات قلم روان‌تر و زیباتر است، کاسه دوایر با همان هندسه اما با زوایای دقیق‌تر و برخلاف قرآن اصفهان حروف هر کلمه نزدیک به یکدیگر کتابت شده است. ضمناً سر «ع» مانند نمونه ۱ و ۲ زاویه‌دار است و با سرگرد این حرف در قرآن اصفهان تفاوت دارد. دنباله «الف» نیز به طرف عمود حرکت کرده و مورب شده است، اما در دیگر نسخه‌ها مشابه کوفی اولیه دنباله‌اش در جهت افقی است (نک: جدول ۱). بدین سبب خط این نسخه را باید شکل پیشرفته‌تری از نمونه‌های پیشین به شمار آورد. گفتنی است همانند نمونه دو این نسخه نیز تماماً بدون نقطه است و فقط حرکات با نقطه‌های شنجرف و آبی نشان داده شده است. همچنین نشان فصل آیات با گلی زرین و نشان پنج‌آیه با شکلی شبیه به برگ کنگر طلایی در میان سطور نشان داده شده است. نشان ده‌آیه نیز شمسه گرد بزرگی در حاشیه صفحات نقش بسته است.

تصویر ۱۳: صفحه‌ای از متن همان قرآن به کوفی شرقی، همان نسخه، شماره برگ: نامعلوم (مأخذ: آرشیو مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی)

تصویر ۱۲: دو صفحه آغاز قرآن عباس بن محمد قرظینی، حاوی رقم کاتب به قلم کوفی اولیه، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۰۱۲، برگ ۱-۲ (مأخذ: آرشیو مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی)

استخراج ویژگی‌های سبک اصفهان

به‌منظور استخراج دقیق صفات یک سبک لازم است جزییات و اصول به‌کاررفته در کتابت آثار آن سبک مقایسه و تحلیل شود. برای انجام این کار جزییات و اصول کتابت در چند بند مجزا شامل «شکل حروف»، «دور و سطح»، «شیوه اتصال حروف» و «ارتفاع سطر» ارزیابی می‌شود.

شکل حروف

نخستین و بارزترین اصل در سبک‌شناسی خط، شکل حروف است. فرانسوا دروش پیشنهاد می‌کند برای تحدید دامنه تحقیق و تدقیق بیشتر بر این ویژگی، شکل ده حرف اصلی که دامنه تغییراتشان بیشتر و بارزتر است پی گرفته شود. این حروف عبارت است از «الف»، «ح»، «د»، «ط»، «ع»، «ل»، «م»، «ن»، «ه» و «لا» (Deroche, ۱۹۹۲: ۱۵). در جدول ۱ این حروف در نمونه‌های بررسی‌شده در کنار هم قرار گرفته است و چنان‌که از جدول برمی‌آید، باوجود تحول و تکاملشان عموماً از ساختار و هندسه‌ای نسبتاً یکسان پیروی می‌کنند.

مطابق با این جدول همه حروف به‌استثنای «ع» و «ع» هندسه‌ای مشابه دارند: یعنی زاویه و گردش در اجزای حروف، مشابه هم است. در این میان فقط نمونه ۵ است که دنباله «الف» کمی به‌طرف عمودی گرایش یافته و از حالت افقی خارج شده است که این نکته نیز در جهت تکامل سبک

می‌تواند ارزیابی شود، اما درباره «ع» اول و وسط، همان‌طور که مشخص است برای هرکدام دو شکل رایج بوده است: «ع» در اول مانند قرآن اصفهان حالتی مدور دارد یا مانند نمونه‌های یک و دو و پنج زاویه‌دار است. شکل «ع» نیز دو شکل دارد: مثلثی وارونه مانند شکل این حروف در اقلام شش‌گانه یا در به‌صورت دو شاخه کتابت شده است. بنابراین این حرف در این سبک در اول و وسط دو شکل دارد و از آنجاکه در یکی از صفحات نمونه ۴ هر دو شکل مدور و زاویه‌دار «ع» به‌طور هم‌زمان کار رفته است می‌توان دریافت کاتبان این سبک از هر دو شکل استفاده می‌کرده‌اند.

جدول ۱: مقایسه شکل حروف در آثار سبک اصفهان و روند تکامل این سبک

ش نمونه	الف	ج ح خ	ذ	ط ظ	ع غ	ل	م	ن	ه	لا
قرآن اصفهان	ا	ح	ذ	ط	ع	ل	م	ن	ه	لا
1	ا	ح	ذ	ط	ع	ل	م	ن	ه	لا
2	ا	ح	ذ	ط	ع	ل	م	ن	ه	لا
3										
4	ا	ح	ذ	ط	ع	ل	م	ن	ه	لا
5	ا	ح	ذ	ط	ع	ل	م	ن	ه	لا

دور و سطح

ویژگی عمومی حروف این سبک در گرایش به تدویر نمایان است. این تدویر در شکل حروفی چون کاسه دوایر، سر «ع»، دنباله «م»، دنباله زیر خط کرسی در «و» و «ر» و گردش انتهای «الف» خود را نشان می‌دهد. این در حالی است که هیچ‌یک از این حروف در کوفی اولیه مدور نیستند. البته اشکال مسطح همچنان در این قلم جایگاه ویژه‌ای دارد که در این سبک در سر «م»، «و»، «د»، «ط» و «ص» بیش از همه تجلی یافته است. برای درک بهتر این ویژگی در این سبک کافی است خط آن را با قرآنی به سبک دیگر مقایسه کنیم. برای نمونه تفسیر حدادی نسخه‌ای از قرآن و تفسیر فارسی است از ابونصر احمد بن محمد بن حمدان حدادی که عثمان بن حسین و راق غزنوی به همراه شاگردانش به سال ۴۸۴ق برای ابراهیم بن مسعود غزنوی (حک ۴۵۱-۴۹۲ق) تهیه کرد. در این نسخه که به گمان فراوان در غزنه تولید شده گرایش مفرط به سطح وجود دارد (تصاویر ۱۵-۱۴) و مقایسه خط آن با قرآن‌های این سبک نشان می‌دهد که حرکت قلم در این سبک در حروفی چون دنباله «الف» و «ن» و دنباله «م» کاملاً مرسل و مدور است درحالی‌که در تفسیر حدادی این بخش‌ها با حرکت کاملاً مستقیم قلم کتابت شده است.

تصویر ۱۴: سطری از قرآن اصفهان که گرایش به دور در شکل حروف و اتصالاتش به‌خوبی نمایان است. شماره ۳۰۱۳، برگ ۳ (مأخذ: آرشیو کتابخانه آستان قدس رضوی)

تصویر ۱۵: سطری از تفسیر حدادی که گرایش به سطح در شکل حروف و اتصالاتش نمایان است. استانبول: کتابخانه کاخ توپقاپی (عمادی‌حائری، ۱۳۹۱: ۲۰)

اتصال حروف

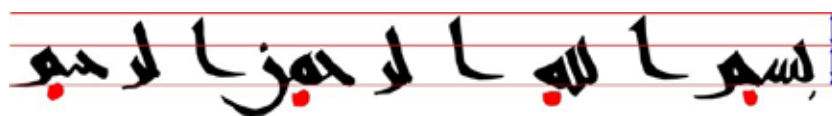
حروف متوالی در کوفی شرقی به دو شیوه متصل می‌شوند: با استفاده از خطی افقی که بر روی خط کرسی قرار می‌گیرد و سابقه‌اش به کوفی اولیه و اقلام حجازی می‌رسد و شکل دیگر که مخصوص کوفی شرقی است و بر اثر ساختار مورب برخی حروف مانند «ف»، «م» و حروف مشابه پدید آمده و عبارت است از شکلی ۷ مانند که میان دو حرف مجاور قرار می‌گیرد. در این سبک اصفهان استفاده از هر دو اتصال رایج است اما ویژگی خاص این سبک در نازکی خط اتصال است. به علاوه در اتصال نوع دوم گاه بر اثر سریع‌نویسی یا پیروی از هندسه مستدیر خط، این شکل به صورت U در آمده است (تصویر ۱۶).

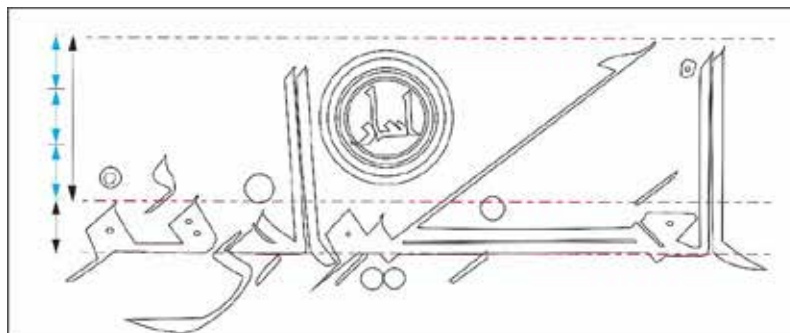
تصویر ۱۶: نمونه‌ای از اتصال ۷ مانند حروف در قرآن اصفهان، همان نسخه، برگ ۲. در این تصویر اتصال «هد» و «قیم» با شکل ۷ و بقیه موارد به صورت U در آمده است.

ارتفاع سطر

از ویژگی‌های دیگر این سبک کوتاه بودن ارتفاع سطر است. منظور از ارتفاع سطر فاصله خط کرسی بالا تا کرسی اصلی است که با ارتفاع «الف» برابر است. در اکثر نمونه‌ها ارتفاع «الف» حداکثر دو برابر فاصله کرسی دوم تا کرسی اصلی است (تصویر ۱۷). اهمیت این ویژگی زمانی مشخص می‌شود که بدانیم آثار دیگر کوفی شرقی مانند تفسیر حدادی، این نسبت حدود چهار برابر است (صحراگرد، ۱۳۹۶: ۸۱).

تصویر ۱۷: ارتفاع سطر در قرآن اصفهان، همان نسخه

تصویر ۱۸: ارتفاع سطر در تفسیر حدادی (صحرانگرد، ۱۳۹۶: ۸۲)

نتیجه‌گیری

قرآن اصفهان متعلق به ۳۲۷ق، قدیمی‌ترین قرآن تاریخ‌داری است که محل کتابت‌ش در رقم ذکر شده است. به‌علاوه این نسخه کهن‌ترین قرآن تاریخ‌دار کاغذی نیز به شمار می‌رود و بدین ترتیب زمان آغازین استفاده از کاغذ در کتابت قرآن را ۳۴ سال قدیم‌تر از قرآن علی بن شاذان رازی (مورخ ۳۶۱ق) می‌برد. کاتب و واقف اولیه نسخه مشخص نیست، اما دو وقف‌نامه کنونی نسخه حاکی از وقف آن در سده پنجم هجری از سوی کشواد بن املاس، به واسطه مسلم بن حسین حسوله، یکی از اعضای خاندان مشهور حسوله همدانی است. مشخص بودن محل کتابت این نسخه معیاری مهم در شناسایی محل گسترش و سجایای سبکی از قرآن‌نگاری سده‌های نخست در مرکز ایران است. تکرار این سبک در پنج نسخه دیگر از رواج چشمگیری در سده چهارم و احتمالاً سده پنجم ایران حکایت می‌کند. از بررسی و مقایسه خط این شش نسخه ویژگی‌های اصلی این سبک را چنین می‌توان برشمرد: گرایش به دور در کتابت حروفی چون: «ن»، «س»، «ع»، «سر»، «ع»، دنباله «الف»، «ک»، دنباله «ر» و «و»، استفاده از دو شکل اتصال اعم از اتصالات افقی همراه با نازکی مفرط و اتصالات ۷ مانند با گرایش به دور (شبیبه به ii) با ضخامت کم و ارتفاع بسیار کوتاه حروف عمودی در مقایسه با سبک شرق ایران (مانند قرآن و تفسیر حدادی). بدین ترتیب با توجه به اینکه محل کتابت نسخه محوری این سبک، یعنی قرآن اصفهان، مشخص است می‌توان این سبک را به تسامح «سبک اصفهانی» نامید و صفات آن را به منزله معیاری در شناخت صفات متمایز سبک‌های دیگر (مانند سبک قرآن‌های خراسان) به کار برد.

پی‌نوشت‌ها

۱. این اصطلاح را نسخه‌شناسان کتابخانه آستان قدس رضوی برای قرآن‌های کوفی شرقی به‌کار برده‌اند. برای نمونه نک: (گلچین معانی، ۱۳۴۷).
۲. اصطلاحی که اول‌بار ابن‌ندیم (متوفی ۳۸۵ق) در مقدمه الفهرست برای خط قرآن‌های ایرانی به کار

برد و برخی آن را معادل کوفی شرقی به کار بردند. اول کسی که این اصطلاح را بدین معنی به کار برد رکن‌الدین همایون فرخ بود. نک: (همایون فرخ، ۱۳۴۸).

3. Broken Cursive, see: (Blair, 2005: 151)

۴. این اصطلاح را حبیب‌الله فضایی به‌کاربرده است (فضایی، ۱۳۶۲: ۱۳۰).
۵. این اصطلاح را یاسر طباع به‌کاربرده است (طباع، ۲۰۰۹: ۱۸).
۶. این اصطلاح را فرانسوا دروش به‌جای دیگر نام‌ها ساخته است. او در انتساب ابداع کوفی به شهر کوفه تردید کرده از این‌رو برای قلم معروف به کوفی نام سبک عباسی را برگزید و آن را بر پایه ویژگی‌های اساسی کتابت به دو نوع عباسی نخستین و عباسی نوین تقسیم کرد. نک: (Deroche, ۱۹۹۲).

فهرست منابع

- ابن شهر آشوب. (۱۳۸۰ق). *معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه والاسماء المصنفین منهم قدیما و حدیثا*. نجف: مطبعة الحیدریه.
- ابن ندیم. (۱۳۵۰ش). *الفهرست*. به‌کوشش محمدرضا تجدد. تهران: امیرکبیر.
- ابن‌فندق. (۱۳۶۱ش). *تاریخ بیهق*. به‌اهتمام بهمن انصاری. تهران: فروغی.
- بلر، شیلا؛ جاناتان بلوم. (۱۳۸۶). *هنر و معماری اسلامی (۲)*. تهران: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت): فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- توحیدی، ابوحیان. (۱۹۳۹م). *الامتع والمؤانسه*. به‌کوشش احمد امین و احمد الزین. قاهره: بی‌نا.
- جعفریان، رسول. (۱۳۹۲). *پوست‌نوشته‌های قرآنی یزد بازمانده از حدود سده سوم و چهارم هجری قمری (یافت‌شده در یزد)*. به‌اهتمام رسول جعفریان، نادر مطلبی‌کاشانی. قم: موسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام) لایحیاء‌الثرات، ۱۳۹۲.
- ساکت، سلمان. (۱۳۹۶ش). «تکمله‌ای بر مقاله کهن‌ترین مکتوب تاریخ‌دار فارسی». *گزارش میراث* (شماره ۱-۲)، ۱۸۱-۱۸۲.
- صحراگرد، مهدی. (۱۳۹۶ش). «نسخه‌ای کهن از تفسیر حدادی: مدخلی بر شناخت خوشنویسی و تذهیب عصر غزنویان». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*. (شماره ۲۹)، ۷۲-۹۵.
- صحراگرد، مهدی. (۱۳۹۸ش). «سبک‌شناسی قرآن‌های به خط کوفی در مناطق مختلف ایران در سده‌های نخستین اسلامی». *پژوهش‌های نسخه‌شناسی*. (شماره ۲)، ۴۸.
- صحراگرد، مهدی؛ و همکاران. (۱۳۹۱ش). *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: منتخب قرآن‌های نفیس از آغاز تا پایان سده نهم هجری*. مشهد: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
- صفدی. خلیل بن ابیک. (۱۳۸۹ق). *الوفی بالوفیات*. به‌کوشش دیرینگ. ویسبادن: بی‌نا.
- عمادی‌حائری، سید محمد. (۱۳۸۸ش). «کهن‌ترین نسخه مترجم قرآن، تحلیل متن، بررسی دست‌نوشته و زیبایی‌شناسی هنر قدسی»، *آئینه میراث*، ضمیمه ش ۱۹ (۱۳۸۸)، ۸۸.
- عمادی‌حائری، سید محمد. (۱۳۹۰ش). «مقدمه». ابونصر احمد بن محمد بن حمدان بن محمد حدادی، *مجلد ثامن من معانی کتاب الله تعالی و التفسیره المنیر*، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- فضایی، حبیب‌الله. (۱۳۶۲ش). *اطلس خط*. اصفهان: مشعل.
- قلقشندی، احمد بن علی. (۱۹۲۴م). *صبح‌الاعشی فی صناعه الانشاء*، مصر: مجمع الامیریه.
- کتبی، محمد بن شاکر. (۱۹۶۷م). *فوات الوفیات*. به‌کوشش احسان عباس. بیروت: دارصادر.
- گلچین‌معانی، احمد. (۱۳۴۷ش). *راهنمای گنجینه قرآن آستان قدس رضوی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- هدایت، رضاقلی. (۱۳۷۳ش). *فهرس الاتواریخ*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- همایون‌فرخ، رکن‌الدین. (۱۳۴۸ش). «تحول و تکامل خط فارسی دری». *بررسی‌های تاریخی*. (شماره ۶-۵)، ۳۰۲-۳۳۴.
- Arberry, Arthur John. (1967). *The Koran Illuminated: A Handlist of the Korans in the Chester Beatty Library*. Dublin: Chester Beatty Library.
- Blair, Sheila S. (2005). *Islamic Calligraphy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Droche, Francois. (1992). *The Abbasid Tradition: Qur'ans of the 8th to the 10th Centuries AD*. London: Nour Foundation.

- Droche, Francois. (1983). *Les manuscrits du coran. Aux origines de la calligraphie coranique*. Deuxieme partie: manuscrits musulmans, Tome I, 1, catalogue des manuscrits arabes, Paris: Bibliotheque Nationale de France.
- Karame, Alya. (2016). "Qur'ans from the Eastern Islamic World Between the 4th/ 10th and 6th/12th Centuries". PhD thesis. University of Edinburgh.
- Lings, Martin. (2005). *Splendours of Quran Calligraphy and Illumination*. London: Thames & Hudson.
- Lings, Martin; Yasin Hamid Safadi. (1976). *The Qur'ān: Catalogue of an Exhibition of Qur'ān Manuscripts at the British Library*. London: World of Islam Publishing Co. Ltd for the British Library.
- Sahragard, Mahdi (forthcoming). "Revived leaves: The Qur'an endowed by Kashwād b. Amlās (a manuscript on paper from Işfahān, dated Ramaḍān 327939/)". *Journal of Islamic Manuscripts* (forthcoming).
- Thomas Lawton; W. Lentz. (1998). *Beyond the Legacy: Anniversary Acquisitions for the Freer Gallery of Art and the Arthur M. Sackler Gallery*. vol 1. Washington: University of Washington.